

I ПОДАЦИ О КОМИСИЈИ
<p>1. Датум и орган који је именовао комисију Наставно-научно веће Филозофског факултета у Новом Саду, 7. новембар 2014.</p> <p>2. Састав комисије са назнаком имена и презимена сваког члана, звања, назива уже научне области за коју је изабран у звање, датума избора у звање и назив факултета, установе у којој је члан комисије запослен: Др Дејан Микавица, ред. проф. за ужу научну област Историја модерног доба, ментор Др Душко Ковачевић, ред. проф. за ужу научну област Историја модерног доба Др Сузана Рајић, ванр. проф. за ужу научну област Историја српског народа, Филозофски факултет Београд Др Драгица Кољанин, доц. за ужу научну област Историја модерног доба</p>
II ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ
<p>1. Име, име једног родитеља, презиме: Александра (Живко) Новаков</p> <p>2. Датум рођења, општина, република: 23. април 1973, Призрен, Србија</p> <p>3. Датум одбране, место и назив магистарске тезе: 11. децембар 2008, Нови Сад, <i>Призренска богословија 1871-1890.</i></p> <p>4. Научна област из које је стечено академско звање магистра наука: Историја модерног доба</p>
III НАСЛОВ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:
<i>Српске средње школе у Османском царству 1878-1912.</i>
IV ПРЕГЛЕД ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:
<p>Уводна разматрања, стр. 1-8 Историјски оквири настанка и рада српских средњих школа у Османском царству 8-30 Богословија у Призрену (1871-1912), стр. 30-294 Српска гимназија у Цариграду (1893-1902), стр. 294-347 Српска гимназија „Дом науке“ у Солуну (1894-1910), стр. 347-455. Српска мушка гимназија у Скопљу (1894-1912), стр. 455-577 Српска мушка гимназија у Битољу (1897-1912), стр. 577-650 Српска гимназија у Пљевљима (1901-1912), стр. 650-709. Закључак, стр. 709-716 Извори и литература 716-740.</p>
V ВРЕДНОВАЊЕ ПОЈЕДИНИХ ДЕЛОВА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:
<p>У уводним разматрањима истакнуто је да су крајем 19. века Срби у Османском царству, помогнути матицом Србијом, започели интензивну борбу за духовно ослобођење и да је Краљевина Србија настојала на различите начине да помогне својим сународницима. У том контексту је отварање школа, основних и средњих, оснивање књижара и штампање уџбеника, као и рад црквено-школских општина, био најбољи пут да српски народ очува свој национални идентитет. На овај начин је сачуван матерњи језик као основна карактеристика сваке нације јер је било извесно да губитак језика, као најважнијег сегмента етничког идентитета, неумитно доприноси бржој асимилацији. Уочено је посебно и наведено да је просвећивање српског народа било могуће једино темељном реорганизацијом школства, а кључну улогу у том послу имали су просветни</p>

радници који су у школе Старе Србије долазили углавном по препоруци државних власти Србије. То нису били само учитељи и професори, већ и национални радници, просвећени и образовани педагози, који су васпитавали млади нараштај и формирали га у грађанском и културном погледу. Ученици ових школа, касније су се враћали као интелектуалци, професори тих школа, али и као образовани трговци, занатлије, чиновници, који су имали значајан утицај у друштву.

Овај рад се у оквиру следећих поглавља бави историјом шест српских средњих школа у Османском царству које представљају Богословија у Призрену, Српска гимназија у Цариграду, Српска гимназија „Дом науке“ у Солуну, Српска мушка гимназија у Скопљу, Српска мушка гимназија у Битољу и Српска гимназија у Пљевљима. Оне су територијално биле добро распоређене: три школе налазиле су се у Косовском вилајету где је било највише Срба, затим по једна у Битољском и Солунском вилајету, и једна у Цариграду, престоници Османског царства. У раду се разматра питање настанка ових школа, њихов развој у одређеним хронолошким оквирима, али и планови и програми рада, структура, социјално и етничко порекло, старосна доб и број ученика, као и њихова каснија улога у друштву. Када је реч о наставницима, посебно о ректорима – директорима, пажња је у великом делу усмерена на расветљавање њихових биографија. Године 1871. основана је Призренска богословија као школа за образовање свештеника али и учитеља за којима је постојала велика потреба у Старој Србији и Македонији. Оснивањем Богословије формирао се образовани слој учитеља који је отварао нове школе, и писмених свештеника који су Србе крштавали, венчавали и утицали на то да народ остане у православној вери, чиме је процес проверавања, који је на Косову и Метохији често значио и однорођавање, у великој мери успорен. Призренска богословија је ширила важну просветну и духовну мисију.

Првом световном српском средњом школом у Османском царству сматрана је Српска гимназија у Цариграду. Њен циљ, осим образовања и васпитања ученика, био је да служи као пример за отварање других средњих школа унутар Османског царства. Српска гимназија „Дом науке“ отворена је у Солуну као центру вилајета. Њено отварање убрзало је издавање дозволе за друге основне школе широм вилајета што је све до 1897. године било веома тешко. Српска мушка гимназија у Скопљу такође је отворена после дуге и скупе дипломатске борбе са османским властима. Њеном отварању препрека су били национално-пропагандни центри других држава (Бугарске, Грчке). За Србе у Битољском вилајету отварање ниже Српске гимназије у Битољу означило је важну прекретницу, како у просветном тако и у политичком погледу. Њено постојање представљало је погодно тло

за отварање основних школа широм Битољског вилајета. Осим српског конзулата, значајан центар свих Срба у Битољском вилајету била је и Српска гимназија. Српска гимназија у Пљевљима била је најстарија световна средња школа у Рашко-призренској митрополији. Оснивањем гимназије створено је културно и просветно средиште које је образовало локалну српску интелигенцију, и било противтежа аустро-угарском културном утицају.

Богословија имала је ту несрећу да јој је целокупна архива страдала за време Првог светског рата. Наиме, Бугари су 1915. године окупирали Призрен, ушли у богословију и уништили све што је у њој постојало. Нешто књига и део архиве су спалили, део однели у Бугарску. Архивска грађа Српске гимназије у Цариграду не постоји јер је, након њеног укидања, пренета у Српску гимназију „Дом науке“ у Солуну, а након престанка рада те школе сва грађа пресељена је у Српску мушку гимназију у Скопљу. Архивска грађа Српске гимназије у Скопљу (и грађа поменутих школа) уништена је током Првог светског рата. Остали су само спискови ученика и имена неких од наставника. Тај делић историје остао је сачуван захваљујући директору школе Мирку Поповићу, који је спискове однео са собом у Француску. С обзиром на то да се посао око отварања школа и њиховог рада, уопште, одвијао са што мање пружања информација османским властима, многи значајни планови и одлуке били су само усмени, и зато је вероватно да се чак и уз помоћ те грађе не би могао сасвим реконструисати историјат рада школе. Током истраживања нисмо пронашли ни интерну архивску грађу школа у Битољу и Пљевљима. Претпостављамо да је и та грађа нестала у вихору Првог светског рата.

Фондови Архива Србије били су од кључне важности за писање историјата српских средњих школа у Царству. Прегледали смо Фонд Министарства просвете и црквених послова (1868–1898), пронашли преписку о финансирању богословије у Призрену. Средства која је она добијала била су мала и нередовна, али се у архиви овог министарства чува свака признаница свих посредника. У Фонду Министарства иностраних дела, тематским целинама Политичком одељењу (1868–1912) и Политичко-просветном одељењу (1890–1914), налази се више података о раду самих школа као и пропагандно-политичкој делатности, што је за ову тему било од велике користи. Сачувана је и приватна кореспонденција званичника тадашње Србије и националних радника. Тако су се празнине које су постојале у тумачењу појединих догађаја у великој мери могле попунити из архивске грађе личних фондова, попут Љубомира Ковачевића, Стојана Новаковића, Милутина Гарашанина, који су помогли да се сложи мозаик и објасне и расветле многи нејасни делови историје школа. При раду су коришћени и други фондови

Архива Србије (Varia, Државни савет, Београдска митрополија 1868–1870, Поклони и откупи, Фонд Друштва Светог Саве, Конзулат у Битољу). Од несумњиве важности су сведочења и успомене професора, директора и ученика школе.

Драгоцену ризницу о историји Старе Србије и Македоније чува и Архив САНУ. За ову тему незаобилазан извор је Историјска збирка Јована Ристића. Прегледане су и заоставштине: Стевана Димитријевића, Драгослава Страњаковића, Светозара Томића и Михаила Ристића, као и преписка Стојана Новаковића. У Архиву Југославије налази се Фонд Јована Јовановића Пижона, који је као конзул у Скопљу обављао веома значајну преписку и био информисан о многим важним догађајима у опсегу свог конзулата.

Ради комплетирања сазнања о раду школа прегледана је заоставштина Јована Хаџи Васиљевића која се налази у Посебним фондовима Народне библиотеке Србије. Прегледана је и грађа коју поседује Педагошки музеј у Београду. База података Архиве Новог гробља била је од немерљивог значаја.

Историјски архив у Битољу не поседује грађу која је млађа од 1945. године. Поштоване колеге из те угледне установе дале су нам на увид један документ који се као рукопис чува у њиховој библиотеци (др Константин Ив. Робовић, *Битољ као културно-просветно средиште у прошлости и сад*). У Државном архиву Републике Македоније у Скопљу постоји фонд Јована Јовановића Пижона. Прегледали смо списак тог фонда и установили да се у тим списима не налазе документи од важности за наш рад.

Да би се заокружила једна целина, коришћена је објављена грађа, пре свега она коју је приредио Климент Цамбазовски, *Грађа за историју македонског народа*. Коришћени су и други објављени извори: преписка Стојана Новаковића и Владимира Карића, коју је приредио и објавио Михаило Војводић, као и документа Друштва Светог Саве. Од великог значаја су и документи које је приредио Бранко Перуничкић. Веома важна збирка докумената, *Србија и ослободилачки покрети на Балкану 1856–1878*, том први, такође нам је помогла у реконструисању неких догађаја. Истраживачки напори Љиљане Алексић Пејковић, Андрије Раденића, Михаила Војводића и других итекако је уродио плодом јер је вишетомна грађа *Документи о спољној политици Краљевине Србије (1903–1914)* незаобилазно штиво. Прегледали смо и књиге *Извештаи од 1903–1904. година на австриските претставници во Македонија*, и *Извештај од 1903. година на српските консули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, које садрже веома важне податке о страним утицајима на развој школства у Македонији. Маестрална је и студија Јована М. Јовановића, *Јужна Србија од краја 18. века до ослобођења*. Монографије Михаила Војводића, Славише Недељковића, Милоша Јагодића биле су нам од велике

помоћи својим приказивањем целовите слике у датом времену на простору Старе Србије и Македоније. Докторска дисертација Сузана Рајић такође нам је била од великог значаја. Често консултована је и књига *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у 19. веку* Радмиле Петковић Поповић и Вукомана Шалипуровића.

С обзиром на значај Призренске богословије, библиографија објављених радова о њој је оскудна. Написан је мали број радова, и то углавном без или са недовољно коришћења архивске грађе. Писали су их наставници и ректори богословије који су били најбољи познаваоци њеног рада. Поводом двадесетпетогодишњице рада богословије Милан Гајић написао је споменицу. Поводом јубилеја педесет година рада богословије Петар Костић је такође написао споменицу. Ту *Споменицу* написао је човек чија су сећања драгоцен наративни извор за њену историју. У многим касније насталим радовима већином су парафразирани или преписани реченице Петра Костића. Ректор Иларион Весић био је веома агилан и готово за сваку годину рада подносио је и штампао исцрпне извештаје. У монографији *Православна српска богословија у Призрену 1871–1890*, Александра Марковић Новаков реконструисала је рад Богословије у првих 19 година рада. О првој световној, седморазредној Српској гимназији у Цариграду сачињена је изложба у Педагошком музеју. У Каталогу који прати изложбу, о раду школе веома стручно писала је Маја Николова, ауторка изложбе. О Српској гимназији „Дом науке“ у Солуну постоји чланак у часопису *Наставник*. Преглед рада дала је и Маја Николова у већ помињаном каталогу *Рад на народним задацима*. Занимљива су и сећања првог директора Костића, објављена у његовој аутобиографији.

О раду гимназије у Скопљу постоје неколико извештаја и једна споменица. Иларион Весић је и као директор Гимназије у Скопљу оставио трајан допринос објавивши књижицу *Православне школе српског народа царских поданика у вароши Скопљу*. Директор Радослав Агатоновић саставио је *Статистички извештај о раду гимназије*. Много година касније, Стојан Зафировић објавио је рад *Мушка гимназија у Скопљу, Извештај за године 1894–1929*. Највише података на једном месту пронашли смо у *Споменици четрдесетогодишњице Мушке гимназије у Скопљу 1894–1934*, истог аутора. Релевантна је и *Споменица Српског кола*. Важан извор је и монографско дело Јована Хаџи Васиљевића, које описује Скопље у то време. Миле Станић је приредио *Грађу о српским школама на подручју скопског конзулата 1905. године*. О Српској гимназији у Битољу литературе готово да и нема. Користили смо, уопштено за Битољ, рад Јована Хаџи Васиљевића, *Град Битољ*, као и дело Владимира Стојанчевића, *Из српске историјске прошлости у Битољском вилајету на прелазу 19. у 20. век, друштвено-политичке прилике*.

О Српској гимназији у Пљевљима постоји објављена архивска грађа, као и монографска дела. Најважнији радови о школи јесу *Споменица о педесетогодишњици рада школе*, грађа и монографија коју је приредио Милић Ф. Петровић, рад Славенка Терзића у монографији *Историја Пљевља*, као и волуминозна књига Љубомира Дурковића Јакшића. Без обзира на богату библиографију и обиље објављене грађе, користили смо и необјављену архивску грађу како бисмо могли успешно да реконструисамо рад школе. Овај део рада било је нешто лакше написати, управо захваљујући бројним расположивим изворима.

Аутобиографије наставника и ученика су најзанимљивије штиво, и пуне су детаља из њихових живота на основу којих се може реконструисати живот у школи и интернату. Своја запажања о функционисању школа садрже недавно објављени мемоари и сећања Петра Иванишевића, Крсте Божиновића, Јована Алексића. Још увек у рукопису налазе се успомене које су похрањене у Архиву САНУ (Стојан Зафировић, *Моје службовање у српским школама у Старој Србији у време последњих година турске владавине*; Пера Ж. Илић, *На народној моби*). Текстове у *Цариградском гласнику* (1895–1909) третирали смо као архивску грађу, и пажљиво смо их користили. Због турске цензуре, важне информације нису објављиване, с друге стране има и намерно нетачно написаних информација. Прегледали смо и скопски *Вардар* (1908–1912), који није био тако строго цензуриран и који експлицитно говори о проблемима са којима се сусрећу не само управе школа већ и српски народ уопште. Часопис *Просветни гласник* (1880–1941) на својим страницама доноси обиље података о просветним радницима, па и о онима који су службовали у Османском царству. Часописи који су излазили између два светска рата објављивали су занимљиве чланке који непосредно или посредно имају везе са радом школа. То су: *Браство*, *Јужни преглед*, *Јужна Србија*, *Гласник Скопског ученог друштва* и др.

Хронолошки оквир рада није случајно изабран. Иако је прва српска средња школа почела са радом 1871. године, ми смо се определили за 1878. годину. Наиме, да смо 1871. узели за почетну годину, обавезали бисмо се да обрадимо и школе које су постојале у Босни и Херцеговини (која је до тада и била под управом и у саставу Османског царства), а то би по обиму превазишло оквире једне дисертације. Година 1912. као гранична је логична јер представља крај Османског царства на Балкану. Циљ овога рада је да осветли идеју и реализацију оснивања и рада српских средњих школа. Покушали смо да историјат ових школа сагледамо на основу проверљивих извора, праћењем историјских процеса и збивања. У досадашњој историографији ове школе нису научно обрађене, осим Српске гимназије у Пљевљима. Велика препрека за истраживача ове важне теме било је

непостојање архивске грађе самих школа о којима је реч.

До данашњих дана ове српске средње школе немају континуитет. Гимназија у Цариграду престала је да постоји давне 1902. године, гимназија у Солуну 1910, гимназије у Скопљу и Битољу, као српске, на почетку Другог светског рата престале су са радом. Богословија у Призрену образује подмладак искључиво као клирикална установа, а Гимназија у Пљевљима данас нема префикс српска, јер се налази у оквирима државе Црне Горе.

Поред великог значаја ових школа као просветних институција и њиховог друштвеног и политичког деловања, српска историографија се њима систематски није бавила. Ми смо желели да објаснимо друштвено-историјске околности у времену настанка тих школа, њихов просветни рад, утицај и улогу школа у очувању националног идентитета. Овај рад у контексту анализе свих наведених глава и поглавља показао се као свеобухватан и успешан историографски покушај да се од заборава сачува сећање на важност великог национално-просветног подухвата спровођеног у изузетним, тешким и суровим околностима, у којима су у значајном континуитету деловале српске средње школе у Османском царству.

VI Списак научних и стручних радова који су објављени или прихваћени за објављивање на основу резултата истраживања у оквиру рада на докторској дисертацији

уз напомену:

Таксативно навести називе радова, где и када су објављени. У случају радова прихваћених за објављивање, таксативно навести називе радова, где и када ће бити објављени и приложити потврду о томе.

Библиографија објављених радова

а) Монографија

1. *Православна српска богословија у Призрену 1871-1890*, Ниш 2011.

б) Чланци и расправе

1. Коаутор, Милан Мартинов, *Слободна Војводина о јавном градском превозу, Трчика, сећања на јавни градски превоз путника у Новом Саду*, Нови Сад 1996, 79-89.
2. Коаутор, *Јавни градски превоз у листу Дневник 1953-1960*, Трчика, сећања на јавни градски превоз путника у Новом Саду, Нови Сад 1996, 89-122.
3. *Василије Бурђевић (1841-1915)*, Зборник радова са међународног научног скупа, Срби у Источној Хрватској, Осиек 2003, 119-125.
4. *Прилог за биографију Ђорђа С. Камперелића*, Зборник радова са научног скупа, Духовност писане културе Срба у контексту културе балканских Словена, Приштина, Лепосавић, 2006, 147-165.
5. *Некролози о Милану Обреновићу у српској штампи*, Зборник Матице српске за историју, 75-76, Нови Сад 2007, 203-217.
6. *Ђорђе С. Камперелић, наставник Призренске богословије и лесковачки прота*, Лесковачки зборник XLVIII, 2008, 79-93.

7. *Селективна библиографија, Објављени извори, монографије, чланци, расправе, некролози*, Српско привредно друштво Привредник, Кроз три вијека, Загреб, 2009, 321-343.
8. *Просветни значај Православне српске богословије у Призрену 1871-1890*, Зборник радова са међународног научно-стручног скупа, Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18-20 век), Сомбор, 2009, 171 – 187.
9. *Поглед који је постао слика*, Летопис Матице српске, децембар 2009, 969–975.
10. *Пропагандно-политички и културни значај Православне српске богословије у Призрену (1871-1890)*, Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, књ. 3, Међународни тематски зборник, Косовска Митровица 2010.
11. *Митрополити Рашко-призренски – сведоци рада Богословије у Османском царству*, Зборник радова са научног скупа, Историја и значај Призренске богословије, Ниш 2013.
12. *Утицај дела Доситеја Обрадовића на формирање српског националног идентитета у Скопљу почетком двадесетог века*, Доситеј Обрадовић у српској историји у култури, Београд 2013, Зборник радова са међународног научног скупа, Београд 2013.
13. *Српска мушка гимназија у Битољу (1878–1912), Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века*, Ниш 2014, 109–137.

ц) Лексикографске одреднице

1. *Знамените личности Срема од I до XXI века*, Сремска Митровица 2003.
2. *Српски биографски речник I*, Нови Сад, 2004, 59 биографских јединица
3. *Српски биографски речник, II*, Нови Сад, 2006, 60 биографских јединица
4. *Српски биографски речник III*, Нови Сад, 2007, 35 биографских јединица
5. *Српски биографски речник IV*, Нови Сад, 2007, 25 биографских јединица
6. *Српска енциклопедија, А-Беобанка, 1/1*, Нови Сад, Београд, 2010, 3 лексикографске јединице
7. *Српски биографски речник V*, Нови Сад, 2011, 52 биографске јединице
8. *Српска енциклопедија, Београд-Буштрање, 2/1*, Нови Сад, Београд, 2011, 1 лексикографска јединица.

д) Прикази

1. *Стари српски записи и натписи из Војводине*, сакупио и обрадио Петар Момировић, Нови Сад, 2001, Зборник Матице српске за историју, 63-64, 2001.
2. Небојша Јовановић, *Лексикон личности у уибеницима историје*, Нови Сад 2001, Зборник Матице српске за историју, 63-64, 2001.
3. Гордана Стојаковић, *Знамените жене Новог Сада*, Нови Сад 2001, Зборник Матице српске за историју, 63-64, 2001.
4. Живко Милин, *Лексикон поратних Срба посленика писане речи у Румунији*, Темишвар 2004, Темишварски зборник бр. 4, 2006, 239-240.
5. Delfa Иванић, *Успомене, приредила Јасмина Милановић*, Београд 2012, *Споменица историјског архива Срем*, 11, 2013, 209-216.

6. Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије 1912-1915*, Београд, 2013, 220 – 222.

VII ЗАКЉУЧЦИ ОДНОСНО РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

На основу студиозног и темељног истраживачког рада, тезом која је прихваћена као валидна за усмену одбрану, утврђено је да су у сложеном балканском политичком амбијенту Османског царства, Срби упорно и истрајно настојали да сачувају своју националну припадност, веру и језик, што није било лако. Било је потребно много упорности, новца, умешности и дипломатије, а од великог значаја су била представништва Русије у Османском царству. Помоћ Србије била је неопходна и она је кроз културно-просветну акцију успела да њени сународници опстану и дочекају ослобођења.

Школе у Старој Србији и Македонији настале су у време када је не само опстанак него и име српског народа постао крајње неизвестан. Иако су одлуке Берлинског конгреса 1878. политички дефинисале бугарски простор као Кнежевину Бугарску и Источну Румелију, идеја којом је нешто раније исте године у Сан Стефану Бугарска била предвиђена у знатно ширим границама опстала је као једна од основа националне политике коју су бугарски државници водили, посебно у Македонији. Слично је било и са програмом Призренске лиге у погледу активности Арбанаса.

Од времена када је Влада Милутина Гарашанина 1885. донела Општи план за очување и унапређење српских државних, црквених и народних интереса у Османском царству па до ослобођења Старе Србије и Македоније 1912. од турских власти, показало се да је организована делатност делотворна. Српска дипломатија је, корак по корак, ишла даље и остварила интересе за Србе у Царству какве до тада, до 1885. године, није могла ни да замисли. Склопљена је привремена конзуларна конвенција са Османским царством и отворени су конзулати у Скопљу, Солуну, Битољу, Приштини и Серезу. Срби су били политички активни, имали су своју политичку организацију и народну скупштину, црквено-школске општине, од власти потврђене, у меџлисима су имали своје представнике, посланике у оба дома Османског парламента. Признато је постојање српске нације, самим тим и српско име. Постојала је као илегална организација „Српска одбрана“. Постојале су три православне митрополије Васељенске патријаршије са претежно српским верницима: Рашко-призренска и Скендеријска, Скопска и Велешко-дебарска са Србима јерејима на челу. Велики број цркава и манастира у Македонији враћени су Србима.

У Цариграду су излазили календар *Голуб* и *Цариградски гласник*. У Скопљу је

постојала штампарија за уџбенике и листове. Објављивани су листови: *Вардар, Глас народа, Законитост, Српска школа*; отворен је велики број књижара. Основана су соколска и музичка друштва. Водило се рачуна и о привреди, основана је Српска пивара у Скопљу, новчани заводи у Призрену, Приштини, Урошевцу, Извозничка задруга у Водену, Трговачко-банкарска задруга у Тетову. Краљевина Србија своју робу извозила је и увозила преко Солуна, укључујући и увоз оружја.

Међу најважнијим достигнућима Срба у Османском царству може се сматрати оснивање и рад српских нижих и виших гимназија. Прво је 1871. године основана богословија у Призрену која је све до 1912. године успешно радила, уз мање прекиде. Гимназија у Цариграду није била локалног значаја, радила је од 1893. до 1902. године. Гимназије у Солуну и Скопљу основане су исте 1894. године. Гимназија у Солуну била је затворена 1910, али су њени ученици завршили школовање у скопској гимназији, која је тада постала потпуна са седам, односно осам разреда. Од великог значаја била је Учитељска школа у Скопљу. Важна година у историји српског школства је и 1897; када је добијена дозвола за рад Ниже гимназије у Битољу. За српски народ у Рашкој области готово од пресудног значаја било је отварање Ниже гимназије у Пљевљима. И рад српских женских школа широм Царства говорио је о степену еманципованости српског народа у то време. Поред њих не треба заборавити занатске, трговачке, грађанске школе, као и око 400 српских основних школа, широм Османског царства што је, с обзиром на дате околности, био заиста значајан број.

Прекретницу у просветном и културно-политичком животу Срба у Османском царству означило је оснивање Православне српске богословије у Призрену. Само сазнање да српска богословија постоји било је довољно да се српски народ осети сигурније. У духовном смислу, њено постојање враћало је Србима веру да постоји зрачак наде и да треба истрајати. Срби су, тако, добили школу и којој се смеју слободно називати својим именом а то је за време о којем је реч било веома важно. Има више разлога због којих је богословија отворена баш у то време, али основна су два. Наиме, са повећањем броја школа у свим крајевима под османском влашћу поставило се и питање школованих учитеља. Савремену наставу нису могли да држе старошколци, учитељи из Србије нису могли да долазе јер је тада, непосредно пре отварања богословије, османским законом то било санкционисано, али и зато што у Србији тада није било довољно школованих учитеља. Међу Србима се осећала потреба и за школованим свештеницима јер су многи до тада били полуписмени. Зато је отварање једне више школе представљало преку потребу српског становништва у Османском царству. Друго, српској политици и

пропаганди била је потребна оваква школа ради спровођења националне политике у Старој Србији и Македонији, тим пре, јер су грчки утицаји и амбиције Бугарске егзархије с једне, и аустро-угарско-католички утицај с друге стране, били снажни. Образовани и школовани људи својим деловањем неговали су народно осећање.

Развојни пут призренске богословије у Османском царству показао се као веома сложен и специфичан, највише због мноштва комплексних политичких и друштвених околности овог простора. Опстанак богословије био је често довођен у питање, али никада (на дужи период) она није престајала са радом. Одржала се захваљујући личностима које су биле заслужне за њено оснивање: представницима српских власти у Београду, Сими Андрејевићу Игуманову и његовом Фонду, таторима Фонда и руском конзулу Ивану Степановичу Јастребову. У годинама које су следиле ова школа је била духовни стуб на којем је почивала целокупна просвета, али из које је потицала и црквена јерархија. Захваљујући њој, у свим већим насељима у Старој Србији биле су отворане основне школе, а богослови призренске богословије постајали су учитељи и свештеници широм Османског царства, где год је било Срба.

Настала је у тешким приликама, она је и поред тога дала велике резултате. Корак по корак успела је да постане просветно средиште османских Срба, учествује у обнови српске просвете и оснажи српску националну свест не само у Призрену и околини већ и шире. Историја богословије не припада само историји школства већ је део опште српске културне историје. Богословија је била својеврсна политичко-пропагандна установа. Осим што је просвећивала српско становништво, омогућила је влади Србије да преко ње шири свој утицај међу Србима у Османском царству. Многе идеје остваривала је преко наставника и ректора. Може се рећи да је богословија била истурено одељење Министарства спољних послова или својеврсни конзулат. Све до отварања српских конзулата, призренска богословија била је средиште и српског политичког живота. Много година она је била једина установа која је комуницирала са српском владом, преко ње се одвијала целокупна активност, било да су у питању информације, новац или помоћ при отварању нових школа. Преко ње су стизале књиге, часописи, листови путем којих су се шириле ослободилачке идеје.

Управа богословије је помагала српским научницима који су се бавили проучавањем Старе Србије. Стотине старих рукописа и књига прикупила је и поклонила Народној библиотеци у Београду, а умножила је и збирке Етнографског музеја и Музеја српске земље.

Важну улогу у раду и развоју школе имали су наставници и ректори школе. Сви

они уложили су много напора и љубави и били свесни значаја школе и циља који имају пред собом. Многи од њих постали су значајни делатници у разним сферама друштва. Тако су бивши ректори богословије Сава Дечанац и Мелентије Вујић постали не само епископи већ и угледни јереји. Стеван Димитријевић био је оснивач и декан Теолошког факултета, Григорије Божовић један од најзначајнијих књижевника са тог простора, Петар Костић значајан национални радник.

Наставни кадар богословије одиграо је важну улогу по питању школства у Царству. Не само да су били ревизори и да су отварали основне школе, већ су били и први директори нових српских средњих школа у Османском царству. Професор Сима Поповић био је први директор новоосноване Српске мушке гимназије у Скопљу, Василије Десић први директор Српске гимназије у Цариграду, Петар Костић први директор Српске гимназије „Дом науке“ у Солуну и Сава Јакић први директор Српске гимназије у Битољу. То су били људи од искуства, већ познати и турским властима али и српској влади јер су сви они у Призрену осим просветне имали и политичко-пропагандне улоге, држећи се у том погледу веома конспиративно. О томе каква је била богословија као васпитно-образовна установа говори и чињеница да су њени ученици били потоњи поглавари Српске православне цркве – патријарси Варнава Росић и Гаврило Дожић. Богословија је изнедрила значајне професоре, учитеље, епископе, националне раднике, трговце, чиновнике, адвокате, судије...

Постојање богословије у Призрену показало се као сигурна брана од више чинилаца: исламизовања које је потом, уз неке изузетке, неизбежно водило у арбанизацију, католичке пропаганде, хеленизације српског становништва, коју је покушала да спроводи Васељенска патријаршија, као и покушаја Бугарске егзархије на српску народност, која је хтела да стекне упориште на Косову и Метохији. Богословија је то остваривала на различите начине, пажљиво и разумно.

До отварања гимназија у Цариграду, Скопљу, Солуну, Битољу и Пљевљима, богословија у Призрену је сама носила бреме образовања и васпитања ученика. Када је богословија добила „помоћ“ у образовању, у другим средњим школама, сараднике у чисто просветним пословима, она је обратила већу пажњу на ваншколску мисију у свом народу.

Идеја да се прва српска световна средња школа у Османском царству отвори у Цариграду се у српским круговима могла лако образложити. Наиме, Цариград је био космополитски град у коме је живело много странаца, те отварање још једне нетурске школе није изазвало готово никакву реакцију. Србима је школа послужила и као пример да се у другим местима Царства могу основати друге српске средње школе. То је био

снажан аргумент пред локалним властима: „али српска средња школа постоји у престоници“, тамо где је султан, турска влада, муслимански верски поглавари... Гимназија у Цариграду је отворила пут за оснивање других српских средњошколских институција Срба на том простору.

Као васпитно-образовна институција, Српска гимназија у Цариграду омогућила је наставак школовања одређеном броју Срба из Старе Србије и Македоније. Ученици који су завршили ову гимназију радили су као народни учитељи или су своје школовање настављали на факултетима у Београду или Војној академији у Београду. Управа школе могла је да буде задовољна постигнутим резултатима. Наставнички колегијум био је у великом броју састављен од врских стручњака, неки од њих су у својој даљој каријери стекли светско познато име (академик Станоје Станојевић, један од најзначајнијих српских историчара, академик Јован Радонић, такође, Милош Динић је био високо цењен у својој струци, као и Душан Стојићевић). Веронауку су предавали један будући епископ (Валеријан Прибићевић) и један будући митрополит (Нићифор Перић).

Две генерације ученика завршиле су седморазредну гимназију и полагале виши течајни испит. Ученици који су наставили школовање (углавном на Великој школи у Београду) били су касније угледни професори и национални радници у српским средњим школама у Османском царству. Ако је богословија била расадник учитеља за основне школе широм Османског царства, онда се с правом може рећи да је Српска гимназија у Цариграду изнедрила ученике који су након завршетка факултета били не само водећи професори српских средњих школа већ и креатори просветне, културне и националне политике Срба у Царству.

Иако је намењену улогу извршила и помогла у отварању средњих школа у Царству, Српска гимназија у Цариграду није могла да испуни задатак који је добила од директорске конференције. Османске власти су онемогућавале ступање Срба у административну турску службу, чему су се Срби и надали... То је био један од разлога за њено укидање,

Солунска гимназија била је једна од најбољих у целом Српству. Уживала је глас како добрих наставника тако и добрих ученика, и била је елитна школа. Српску гимназију „Дом науке“ уписивали су ђаци са завршеном основном школом и положеним пријемним испитом из српског језика и математике. Бирани су добри и узорни ђаци примерног владања са изразитим националним осећањима. Ученици су најчешће долазили из Солунског, Битољског и Косовског вилајета. Било је у мањем броју и ученика из Краљевине Србије, Кнежевине Црне Горе и Босне и Херцеговине. После завршеног четвртог разреда полагали су нижи течајни испит, а по завршеном седмом разреду Виши

течајни испит, односно испит зрелости. По завршеној школи поједини ученици постајали су учитељи у српским школама у Османском царству. Било је ученика који су настављали школовање у Београду и на турским факултетима, као и на европским универзитетским центрима.

Око Гимназије и Учитељске школе у Скопљу била је окупљена велика интелектуална снага која је водила национално-политичку борбу. Школа је одиграла велику улогу у непосредном раду на ширењу српске националне мисли. За двадесет година у Скопљу је извршен преокрет. Осамдесетих година 19. века у Скопљу није било допуштено да се отвори ни основна школа. Наставници су учествовали у свим порама српског друштвеног живота у Скопљу. Осим што су будили националну свест становништва, велика је заслуга ученика и наставника била у четничкој акцији.

У средишту српске акције, у Скопљу, које је био Душанов престони град, ослободиоце је дочекао Србин митрополит, Српска осморазредна гимназија, Српска учитељска школа, женска школа, часописи *Вардар* и *Глас јавности*, српски трговци, занатлије, лекари, адвокати, разна српска удружења и друштва. Један просветни радник је рекао да се пред Први балкански рат у Скопљу осећало „као да си у Србији“. Одмах када је Краљевина Србија објавила мобилизацију, септембра 1912. сви су се наставници, српски држављани, одазвали. После ослобођења многи наставници ушли су у Скопље као ослободиоци са престолонаследником Александром. После рата, 1934. године, у знак признања за културни, просветни и национални рад, а поводом 40-годишњице од оснивања, краљ Александар одликовао је гимназију Орденом Светог Саве II реда.

За Србе у Битољском вилајету отварање ниже Српске гимназије означило је велику прекретницу, како у просветном тако и у политичком погледу. Само њено постојање представљало је погодно тло за отварање основних школа широм вилајета. Осим дозволе турских власти за отварање основних школа, важна чињеница била је да су деца могла да наставе школовање у Српској гимназији у Битољу. Због те околности многи родитељи одлучивали су се да своју децу уписују у српске основне школе, чиме се спречавала бугаризација и грцизација омладине која није припадала тим народима.

Осим српског конзулата, значајан центар свих Срба Битољског вилајета била је и Српска гимназија. Директор школе био је и старешина свих основних школа у целом вилајету и њихов посредник код конзулата и меарифата, а наставници су били просветни инспектори за Битољски вилајет. Ови просветни радници били су упорни заговорници српске националне идеје. Како би одбранили српски живаљ од све учесталијих убистава, априла 1904. године у Битољу је основан тајни (четнички) одбор; чији је идејни творац

био Алекса Јовановић Коца, професор гимназије, а на његовом челу краће време био је директор гимназије Топаловић. Задатак овог одбора био је да организује српска села у вилајету, образује оружане сеоске и среске чете... Одбор је на самом почетку имао успеха а највећу помоћ пружили су му просветни радници. Осим тога што су постојале српске школе у казама и варошима, у црквама се служила словенска литургија (али не егзархијска), били су присутни српски свештеници, а постојали су и српски представници (азе) при среским меџлисима и коцабашима по селима.

Као и друге српске средње школе у Османском царству, и Гимназија у Битољу имала је важну улогу не само у спречавању однорођивања српског народа и у образовању и васпитавању омладине у српском духу већ и у припремању српског народа за ослобођење од турске власти.

Пљеваљска гимназија је у Османском царству имала значајну улогу у подизању српске националне свести, културе и просвете у Рашкој области и шире. Оснивањем гимназије почело је једно ново време, Пљевља су постала најјачи центар не само српске просвећености већ и политичког рада за ослобођење од турске власти. Народни прваци, који су и иницирали отварање једне више школе, били су свесни чињенице да се ширењем просвете могу најбоље остварити национални интереси, а то сазнање био је велики мотив да се на све могуће начине гимназија отвори.

Од самог почетка рада гимназија се афирмисала не само као просветно-образовна институција већ је била и средиште културног и национално-ослободилачког рада. Због тог значаја она је била трн у оку Аустро-Угарској која је преко свог конзулата вршила снажан притисак на школу, непосредно, али и преко месних турских власти. Гимназија је имала среће што је у време њеног отварања и рада мутесариф у Пљевљима био Сулејман Хаки-паша који је према њој био благонаклон. Гимназија је подигла углед свим Пљевљацима, а посебно је утицала на младе људе јер им је развијала национални понос и жељу да буду слободни. Са доласком Младотурског режима наступили су неповољни услови за рад гимназије. Школа је била ометана разним политичким притисцима, а њено материјално стање се тих година погоршало. Финансирала ју је Краљевина Србија, а један мањи део Српска православна црквена општина у Пљевљима. Директори гимназије били су повереници Министарства иностраних дела задужени да шаљу поверљиве извештаје о националним и политичким приликама, наставницима, учитељима. Оснивање гимназије имало је велики значај за српско становништво пљеваљског краја.

Ако су школе по природи ствари место преображаја човека, стицања знања и просвећења, онда су српске средње школе биле извориште школства тадашње Старе

Србије и Македоније, али и више од тога. Циљ и задатак ових школа није било само стицање знања него свеобухватно духовно и морално образовање ученика, а преко њих и целог народа. Свесне свог значаја, управе школа су се трудиле да тај циљ испуне.

Српске средње школе у Османском царству имале су двојак циљ: спремале су српску интелигенцију (учитеље, свештенике, професоре, лекаре, адвокате и привреднике) који би требали да постану окосница око којих се окупљао народ. С друге стране, средње школе биле су ослонац четничке акције, а ученици и наставници били су њене путовође и извештачи четничких одреда. Поред тога преговарали су са османским властима, борили се против грчке и бугарске пропаганде. Ученици су одлазили у народ, одмах након завршене гимназије или након завршених студија, и сви су се, сем ретких изузетака, враћали у Стару Србију и Македонију. Пред Први балкански рат у Старој Србији и Македонији било је око 400 учитеља и 40 професора средњих и стручних школа, домородаца.

Све српске средње школе у Османском царству (а било их је шест), у Призрену, Цариграду, Скопљу, Солуну, Битољу и Пљевљима, имале су веома важну улогу у припремању српског народа за ослобођење од турске власти. Захваљујући смишљеној и добро организованој акцији српске државе и њихових делатника, српску војску је велики део народа Старе Србије и Македоније дочекао као ослободиоце а не као завојеваче.

Школе су испуниле очекивања, огромна материјална средства нису узалуд потрошена, као ни моралне ни људске жртве, а било их је. Тако је изгледало 1912. године у тренутку ослобођења Старе Србије и Македоније.

<p>VIII ОЦЕНА НАЧИНА ПРИКАЗА И ТУМАЧЕЊА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА</p> <p>НАПОМЕНА</p> <p>Начин приказа и тумачње резултата до којих се дошло првенствено критичким увидом у архивску грађу и литературу домаће и стране провенијенције упућују на позитивно мишљење и похвалну оцену постигнутих научних закључака, нарочито у оном делу који се односи на издавање и анализу најбитнијих друштвених и историјских процеса у којима се одвијао рад просветних и образовних установа и институција од кључне важности за очување националног идентитета Срба на просторима на којима су поменуте школе осниване и одржаване у континуитету дужем од три деценије.</p>
<p>IX КОНАЧНА ОЦЕНА ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ:</p> <p>НАПОМЕНА</p> <p>1. Да ли је дисертација написана у складу са образложењем наведеним у пријави теме Јесте написана у складу са образложењем наведеним у пријави теме.</p> <p>2. Да ли дисертација садржи све битне елементе Садржи се битне елементе дисертације.</p> <p>3. По чему је дисертација оригиналан допринос науци На основу увида у непознату и некоришћену архивску грађу, литературу и периодику домаће и стране провенијенције, омогућен је и изведен целовит и објективан увид у проблематику комплексног просветног и образовног живота Срба у Османском царству од 1878 до 1912 године. На основу изнетих резултата евидентно је да представља оригиналан допринос историографској науци.</p> <p>4. Недостаци дисертације и њихов утицај на резултат истраживања Нема недостатака.</p>
<p>X ПРЕДЛОГ:</p> <p>На основу укупне оцене дисертације, комисија предлаже: ДА СЕ ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА ПРИХВАТИ И КАНДИДАТУ ОДОБРИ ОДБРАНА.</p> <p>-</p> <p>-</p>

ПОТПИСИ ЧЛАНОВА КОМИСИЈЕ

1. Др Дејан Микавица, ред. проф. за ужу научну област Историја модерног доба, ментор
2. Др Душко Ковачевић, ред. проф. за ужу научну област Историја модерног доба
3. Др Сузана Рајић, ванр. Проф. за ужу научну област Историја српског народа, Филозофски факултет Београд
4. Др Драгица Кољанин, доц. за ужу научну област Историја модерног доба